

רחל מצר מראיינת את אסתר שוהם 13.9.1989

תמלול נירה פנסו

אצל אסתר שוהם בבית

אני ילידת גרמניה, 1914, נולדתי למשפחה מתבוללת מובהקת ועד גיל שש לא ידעתי שאני יהודייה. בגיל שש כשנכנסתי לבית הספר נודע לי, אמרו לי שאני צריכה להישאר אחרי הלימודים ולקבל שעה שיעור דת, ולא ידעתי מה זה, והתחלתי לבכות. אבל היו לנו שיעורים של החזן שלנו ואחרי איזה שלושה שיעורים אמרתי, לא רציתי... לעוזרת שלנו – אסור לך להתחתן עם נוצרי, והיא אמרה שהיא, אבל היא נוצרייה. והתחלתי לבכות. כי הכניסו לי שאני יהודייה ויש דבר מה מיוחד. זה בגיל שש. אמרתי להורי שאני לא רוצה יותר עץ אשוח לחג המולד, זה לא חג של היהודים, ויש לנו חנוכה. אמנם החגים אצל הורי לא היו יפים, החגים היהודיים, אז התפשרנו על 24 בדצמבר ללא עץ אשוח. לחגים היהודיים הלכתי לחברות שלי, פסח, יום שישי, התחלתי ביום שישי אחרי הצהרים ללכת לבית הכנסת, התחלתי לצום ביום כיפור ואני זאת שהכניסה קצת יהדות לבית שלנו. והתקווה שלי הייתה שאבא שלי פעם יברך אותי פעם ביום שישי כמו שאבא של החברה שלי עשה. זה לא התגשם, ועכשיו אני רואה את הבן הצעיר שלי מברך את ילדיו ביום שישי. זה נותן לי סיפוק רב.

הלכתי לבית ספר של בנות, קודם בית ספר שלוש כיתות של בית ספר יסודי, אחר כך לבית ספר של בנות שהם הפרידו בין בנות לבנים ולמדתי, רציתי לעשות בגרות אבל אחרי עשר וחצי שנים התברר שלהורי אין כסף כבר וכדאי לי לחשוב על עבודה. לכן עזבתי את בית הספר אחרי עשר וחצי שנות לימוד. למדתי חצי שנה בית ספר מסחרי והתחלתי לעבוד, בגיל 17. זה היה ימי עבודה ארוכים מאוד כי בזמן הזה נתנו לאנשים רגילים לעבוד שעות קצרות כדי לשלם פחות, ולמתלמדים נתנו לעבוד שעות נוספות. אבל בסך הכול, כמה שהייתי עצובה שהצטרכתי להפסיק ללמוד זה הציל את חיי, כי בזמן שחברותי גמרו בגרו אני כבר גמרתי את הלימודים במקצוע ועברתי לברלין ועבדתי שם. בברלין התהפך כל חיי. קודם כל – היטלר עלה לשלטון, וזה עשה הרבה. ובאתי במפגש עם הציונות. חבר לעבודה שלי הכניס אותי לקבוצה ציונית, משם צמחתי ונעשיתי לציונית נלהבת. ובאותה הקבוצה גם פגשתי את בעלי לעתיד, את זאב. זה היה ב-20 בדצמבר 1933. בקבוצה זו למדנו, לא אתאר אותם בפרוטרוט, זה היו קבוצה של צעירים אבל לא כל כך צעירים. זו לא הייתה קבוצת נוער אלא צעירים בגילי. לא סטודנטים, אף אחד לא היה סטודנט. אנחנו כולנו עבדנו, בגיל 18-20-21. כולנו התכוונו לעלות לארץ ורובנו עלינו לארץ. היה לנו פעם בשבוע שיעור עברית ופעמיים מפגש, פעם מפגש גדול לכל הקבוצה ופעם באחד הבתים של החברים. קבוצה גדולה, חולקה לארבע קבוצות קטנות ושם היו החברים הכי טובים שלי. עשינו טיולים בשבתות, היה מאוד יפה. משם החלטנו ללכת להכשרה ורצינו ללכת להולנד, חברה שלי הלכה, זאב הלך להולנד והוא המליץ לנו וסיפר לנו, אז גם אני רציתי. אבל הורי לא כל כך הסכימו כי לא רצו שאני אעלה בכלל לארץ. ב-1935 אימא שלי נסעה ארצה כדי לחקור את הארץ ואני בינתיים התחלתי את ההכשרה שלי בברלין בבית ילדים אהבה, שאחר כך הועבר לארץ ישראל. זה כבר התחילו, חלק כבר היה בקרית ביאליק ושם גם הייתה לי הזכות להכיר את הנרייטה סאלד. להכיר – זה קצת יותר מידי, אבל ראיתי אותה, שמעתי אותה. אחרי שגמרתי שמה אני כבר נסעתי להולנד, ועבדתי שם קודם עם משפחה, כעוזרת בית וזה היה איום ונורא... בבית הילדים הזה כבר הרגשתי טוב מאוד. היינו איזה עשרים בחורות שהיו שם, למדו שם, זה היה מאוד נחמד. אבל בהולנד אחר כך היה לי קשה מאוד.

ש: היית לבד?..

ת: לא, הלבד לא היה כל כך.. היה לנו גם, נפגשנו פעם בשבוע ביחד, החלוצים. אבל עבדתי כמו מטורפת ולא גמרתי אף פעם. זה בית עם ארובה ואיום. אחר כך חליתי שם באינפקציה. הדבר היחיד – היה לי רק פעם בארבעה שבועות חופש ביום ראשון. זה גם אחר כך היה לי. בכל אופן זאב בא לבקר אצלי בחג המולד והחלטנו שזהו זה. אנחנו נשארים יחד, אבל אני לא יכולתי לעבור לסביבתו כי זה היה הקו של הפרוציה ההולנדית שהיא לא נתנה לזוג לגור בקרבה. הצטרכו להיות נפרדים. אחר כך, אחרי שהייתי בארץ, נסעתי לגרמניה להבריא וחזרתי להולנד להיות אצל איכר.

אצל האיכר הסתדרתי די טוב, בהתחלה הייתי די אומללה, לא הצלחתי לחלוב,

ש: כמו כולם.

ת: כמו כולם, רחל אומרת. וגם רק פעם בארבעה שבועות נפגשתי עם זאב. נסעתי אליו, היה בהולנד זמן קיץ והאיכר שלי לא הסכים לזה. אצלו עוד היה זמן חורף. נשאר אותו זמן, אז הצטרפתי נורא למחר להשיג את הרכבת לדבנטר, שזאב בזמן הזה היה בדבנטר, הוא גם שם בבית חלוץ והיה לי טוב, כי גרתי גם כן שמה. יום אחד גם כן שוב בכיתי לזאב שאני לא מוצלחת ולא טובה בהצלחה. אחר כך הוא כתב לי מכתב, ואמר לי, אם את עוד פעם מתלוננת, אז האיכר שלך כל כך מתגאה בך לפני האיכרים האחרים שהחלוצות האחרות באו אליו לשאול מי זאת אלן הירש הזאת שכל כך מתפארים בה? אז זה בסדר, לא דאגתי. לאיכר שלי היו רק פרות, לא היה לו אדמה משלו, היו לו פרות ושחת וחוף מזה עזרתי בבית. וזהו. ואיך שאמרתי – פעם בארבעה שבועות ביום שישי בשבת נסעתי לפעמים לרוטרדם לפגישת גרעין של החלוצים. הבעיה אצלי הייתה שלא ידעתי לרכב על אופניים. כי היה ככה שאף פעם לא למדתי. ובדן-האג, במקום הראשון שסיפרתי עליו שעבדתי כעוזרת היה לי, קיבלתי אופניים אבל לא היה מלי מתי ללמוד כי היה חורף ואני גמרתי את העבודה רק בתשע בערב. בטיפשותי אמרתי אז שאני לא אשתמש באופניים. אצל האיכר הם לא נתנו לי כבר ושם הייתה לי דווקא הזדמנות ללמוד. בקיץ, על החצר. הם לא הסכימו שאני אשתמש ללמידה על האופניים שלהם אז לא היו לי אופניים והצטרפתי כל פעם לנסוע באוטובוס. מה שקצת הקשה על התנועות שלי. קרו כמה קוריוזים: אנחנו החלטנו להתחתן ולעלות ארצה, זאב ואני. בהולנד נהוג שצריך להירשם לנישואים שלושה שבועות לפני החתונה. זה הצטרפנו לעשות בדבנטר, איפה שרצינו להתחתן. אנחנו הצטרפנו להתחתן די מהר כדי לקבל סרטיפיקט משותף. אז קבענו יום שאני אבוא להירשם. אבל – האיכרה שלי התחילה לעשות לי צרות ואמרה, אוי, ביום הזה יש לשכנה יום הולדת. טוב אני לא אלך, אני לא אגש אליה, אבל היא תהיה נעלבת. אז בסוף אמרתי טוב, אז אני לא אסע, אני אסע שבוע יותר מאוחר. כתבתי לזאב והוא אחר כך החזיר לי מכתב וכתב ששבוע אחרי זה אני חייבת לבוא אפילו אם יש לשכנה לוויה. אנחנו היינו מפורסמים בכל סניף דבנטר כזוג אלן וזאב שלא יכולים להתחתן מפני שלשכנה של האיכרה היה יום הולדת.

משהו דומה לזה קרה ממש בחתונה שלי: אני תמיד נסעתי ברכבת האחרונה לדבנטר מחאודה, זו העיר הכי קרובה לאיכר שלי. דרך אגב, מי שעכשיו נוסע להולנד כל הדרך מרוטרדם לחאודה עכשיו בנוי, איפה שפעם היו האיכרים. אז יום לפני החתונה שלי הסכימו שאני אקח רכבת יותר מוקדמת. זאת אומרת, הצטרפתי להפסיק את העבודה יותר מוקדם. זה היה יום שוק. ובבוקר אותו יום קיבלתי מכתב שאבי, שהיה אמור לבוא לחתונה – לא יכול לבוא. הוא היה כבר חולה מאוד ולא יכול היה לבוא. כמובן הייתי עצובה ובכיתי, וסיפרתי להם. פתאום אני רואה את האיכר מתלבש בבגדי חג שלו. אז אמרתי, מה, אתה הולך לשוק? אז הוא אמר כן. אז אני אמרתי מי יחלוב הערב? אז הוא אמר את העובד. כן, אבל אני אמורה לנסוע מוקדם. אז אמר לי אבל אבא שלך לא יבוא אז את יכולה לנסוע מאוחר. לא הייתה לי ברירה, נסעתי ברכבת מאוחרת. וזאב כבר חשב שחששתי ולא אבוא. אבל בסוף הכול נגמר בטוב. החתונה שלנו הייתה בעירייה בדבנטר והיה מאוד נחמד. בזמן שהיננו בעירייה המשפחה של רותייה שלנו קישטה את כל הסניף, את כל בית החלוצים בבדים, כי הייתה להם חנות לבדים והם קישטו את כל הבית בשבילנו. ואני בבוקר, לפני שיצאנו לעירייה עמדתי לעשות סנדוויצ'ים לקבלת האורחים. אבל היה לי רק לילה אחד להיות נשואה ואחר כך הצטרפתי לחזור לאיכר כי זה היה 30 בדצמבר 1936 כשהתחתנתי, למחרת 31 בדצמבר וזה כידוע New Year, והאיכר והאיכרה רצו בלילה ללכת לכנסיה ואמרו לי שאני חייבת לחזור עד לערב. זאב נסע אתי חלק ברכבת, עד לאמוספורט וזה היה ה- Honeymoon שלנו. ואחר כך התראינו רק כעבור ארבעה שבועות.

אבל היה עוד קוריוז עם העלייה שלנו בכלל: א. אסור היה לחלוץ לדעת שאנחנו התקשרנו עם הקבוצה של ההולנדים. כי אחרת לא היינו מקבלים את הסרטיפיקט. למה? מפני שהם לא היו מפא"י, הם היו כלל ציונים. לעומת זה המנהיגים אסור להם לדעת שפנינו גם "החלוץ" כי אחרת הם היו מתנגדים לסרטיפיקט. אותו סיפור גם רות שלח יכולה לספר. זה דבר אחד. דבר שני ב"החלוץ" מצאו שאני לא הייתי מספיק זמן בהכשרה. זאב היה שלוש שנים, אני רק שנה וחצי. ורצו שהוא יתחתן עם בחורה אחרת שהיא כבר הרבה זמן בהכשרה, כדי לנצל יותר טוב את הסרטיפיקט. למזלי הוא לא הסכים. וקיבלנו שנינו את הסרטיפיקט.

בפברואר 1937 חזרנו לגרמניה למעין חופש עלייה. גם לבתי הורים של שנינו. גם אז קרה שזאב כתב לי ש, אני אמרתי שאני לא יכולה לעזוב לפני שאין לי מחליפה, במקום העבודה שלי. אז יום אחד זאב כתב לי, למזלי גלויה פתוחה, שהוא חייב להיות ביום מסוים בגרמניה ואני, או שאני אבוא אתו או

שאבוא יותר מאוחר כי הוא צריך לנסוע. האיכרה שלי הייתה באותו זמן אצל ביקור קרובים והאיכר שלי אהב לקרוא מכתבים והוא קרא את הגלויה. ופתאום צעק לי: אלן, אמרתי מה קרה? את צריכה לנסוע. זה בעלך, את נשואה, את צריכה לנסוע אתו. אז אמרתי, ואיך אתה תסתדר בלעדי? זה לא חשוב – את נשואה, את חייבת לנסוע. וכמה ששמחתי שהוא קרא את הגלויה הזאת!

נסענו לגרמניה. קודם כל היינו בבית שלי, בבוקאטל, ואבא שלי אז היה שוב חולה, אז הוא בדיוק היה במצב קצת יותר טוב. היינו קודם להיכרות בבוקאטל אחר כך אני נסעתי עם זאב ללוקנוואלדה להכיר את המשפחה שלו. את האימא כבר הכרתי כי היא באה להולנד לבקר אצלנו ולראות אותי. כמו שזאב הכיר את אימא שלי כשהיא באה להולנד. אחרי שהיינו בלוקנוואלדה איזה שבועיים אני חזרתי לגרמניה. אז ניתחו את אבא שלי בקטרקט וזה אז היה ניתוח מסובך וקשה. והוא הרי חולה לוקמיה וזה היה קשה מאוד. בפסח היינו כל אחד בבית הוריו. אחרי פסח החלטנו אנחנו צריכים להתחתן, אנחנו צריכים עוד מעט לעלות ארצה. למזלנו – אנחנו לא ידענו שאסור להתחתן בין פסח לשבועות. היה לנו מזל, פנינו לרבי וזה היה ראש חודש. ואז היה מותר להתחתן. חופה כמובן, זה היה מאוד-מאוד שקט, בביתו של הרב כי בגלל אבא לא יכולנו לעשות חופה גדולה. עדים והורים ואנחנו.

ש: אחים?

ת: אני בת יחידה. ושבוע אחרי זה באמת עלינו ארצה. מבוקאטל דרך הולנד שם ביקרנו וקיבלנו את הסרטיפיקט. אחר כך ירדנו ברכבת מאמסטרדם עד לטרייסט ובאמצע היינו במילנו והיינו נורא עייפים אבל לא היו לנו בגדים ללכת לבית מלון ולא היה לנו כסף אז ישבנו בתחנת הרכבת וחיכינו לרכבת לילה ממילנו לטרייסט. בטרייסט היינו יומיים-שלושה, גם-כן בבית חלוצים ואז עלינו על האנייה ירוזלם ולשמחתנו לא הצטרכנו להיפרד. היה לנו תא קטן-קטן אבל בשביל שנינו. כי רוב החלוצים ישנו בחורות לחוד ובחורים לחוד באולמות גדולים. ולנו היה אחד משלנו, זה היה מאוד יפה. על האנייה הזאת היה שורה אוסטרוביץ, אחד השליחים המפורסמים ואנדי הצבא שאחר כך עלה על מוקש, בר נען. והייתה שם גברת מלצר מנהריה שהיא אילפה כלבים בשביל הצבא ובשביל ההגנה. וראינו את זה על הסיפון איך שהיא. ורקדנו לילה שלם. לפני שהגענו פתאום, זה היה חמש-שש בבוקר, זאב העיר אותי. אז, על האנייה אני קיבלתי את השם אסתר. אלן כבר לא הייתה.

ש: מי קרא לך כך, מי נתן לך את השם הזה?

ת: אני עצמי נתתי לעצמי את השם. על האנייה החלטתי – אלן לא קיימת יותר – עכשיו יש אסתר. ומאז אני לא קראתי לעצמי אסתר. חוץ מאימא שלי וכמה אנשים שמכירים אותי מחוץ לארץ. אז בואי לראות – חיפה. רצנו, עלינו על הסיפון וראינו את חיפה. זה היה רגע לא יאומן. בנמל קיבל אותנו האח של זאב שעלה בעליית נוער לגבע, עם בלורית עצומה. הספר של גבע עבד גם בפלחה וחתך לו

ש: עם מזמרה?

ת: לא, עם מגל לתוך היד אז הוא לא יכל לספר את החברים של גבע. וגם קרובים של זאב היו שם. הביאו אותנו למחנה כמו ששער עלייה היה אחר כך, אני לא זוכרת איך שקראו את זה, זה היה בבת ים. גרנו באוהלים ולא נתנו לנו לצאת עד שלא באו לקחת אותנו. ולא באו לקחת אותנו מהקיבוץ! הודענו לקבוצת ההולנדים בזיכרון יעקב, הם ידעו שאנחנו נבוא.

ש: היה לכם קשר עם יצחק שלח?

כ-כ. אמרתי לזאב שאלה לא היו צריכים לדעת מאלה. אז זאב הכיר את יצחק ואת יוסף, יוסף עבד אחרי זאב אצל אותו האיכר והוא הכיר אותם בכלל כבר בגיל 13 כשהוא היה בטיול אופניים דרך הולנד וגר אצלם. איכשהו קשר קשר והחלטנו ללכת לשם. אני באמת לא היה לי מה להגיד כי לא הכרתי אף אחד. אמרתי ננסה. אבל הם לא באו לקחת אותנו ולא נתנו לנו לצאת. פתאום יום אחד קראו לנו, יש כאן מישהו מהקבוצה שלכם. זה היה בחור שקראו לו אפרה. בסך הכול הוא היה דרום אפריקאי והוא היה בקבוצה הזאת בזיכרון והוא בא למחנה הזה כדי לקנות אוהלים. אז אמרו לו, יש כאן שני אנשים שרוצים לבוא לקבוצה שלכם. אז טוב.

לנו היו שמונה חתיכות מטען, אז יכולנו עוד להוציא הכול. אמרנו, לא ניסע באוטובוס, מה פתאום. תופסים טרמפ. עמדנו על הכביש עם האוהלים ועם שמונה חתיכות מטען, אמרנו איך ניסע בטרמפ?

אבל הצלחנו! זה לא היה כביש חיפה-תל אביב, לא האוטוסטרדה ולא הכביש השני אלא דרך עפר, ובא אוטו משא והעמסנו את הכול ונסענו והגענו לזיכרון יעקב, לרחוב התימנים.

בזיכרון, ברחוב התימנים היה לנו בית קטן. בתוך הבית היה חדר אחד גדול ששימש לנו לחדר אוכל. גדול זה באופן יחסי, זה כמו חדר מגורים, סלון רגיל. היה חדר אחד קטן ששימש למחסן בגדים וחדר אחד קטן ששימש לחדר משפחה וזה היה שתי מיטות ובאמצע בדיוק מקום לבן אדם אחד לעמוד. היה מטבח והייתה מקלחת עם אמבטיה בפנים. לפעמים אם התקלחו אז במטבח לא היו מים אז דפקו על הקיר, אז סגרו את הברז במקלחת ובמטבח שוב היו מים. הקמנו כמה אוהלים שם, לפי הצורך, היו לנו כמה תרנגולות ובית שימוש כפרי. וזה היה הכול. לנו גם, אנחנו הבאנו אוהל קטן אבל זה משהו אחר השתמש. אנחנו קיבלנו אוהל גדול ודרך האוהל שלנו עבר כל בוקר רועה ערבי עם העדר שלו.

עבדנו עבודת חוץ, אם היה. הייתה מעט מאוד עבודה ועבדו בכול מה שהיה. בחורים בפרדסים, אם נתנו להם או בכביש חיפה-תל אביב. בשביל זה הלכו ברגל מזיכרון עד כמעט בנימינה. זאב – כיבדו אותו במקום העבודה היחיד ב"פיקה". הוא עבד בפרדס, מסכן, עבד בטוריה בצורה כזאת שכבר אחרי יום היו לו ידיים פתוחות לגמרי. נתנו לו עוד יום אחד לעבוד שם ואחר כך הוא לא היה יכול להמשיך. הוא הצטרך קודם כל לרפא את הידיים שלו כי פשוט מאוד הוא לא הספיק לעבוד במהירות כמו שהערבים והתימנים עבדו שם.

ש: ואיפה את עבדת?

ת: אני קיבלתי מקום עבודה מכובד מאוד בתור עוזרת במשפחה אדוקה מאוד שהקרובים שלהם עלו ארצה וגרו אצלם לזמן-מה. אז הם היו הם ועוד שניים-שלושה ילדים ובאה אליהם אחותה של האישה, עם בעלה ועוד שניים שלושה ילדים. בסך הכול חמישה ילדים. ואני הצטרכתי שם ל.. בשביל זה קיבלתי שתיים וחצי לירות לחודש פלוס שתי ארוחות. זה כבר היה הרבה מאוד. אבל! יחד עם זה, ביום שישי בערב הם רצו בשקט לאכול ביום שישי בערב, כביכול "הכריחו" אותי לבוא לעבוד, להדיח את הכלים. אז אמרתי בסדר, אני אבוא אחרי האוכל כי אני רוצה להיות ביום שישי יחד עם בעלי ועם החברים שלי. מה עשוי? הם חיכו עם האוכל עד שהגעתי ואז התחילו לאכול, לא מטוב לב, כדי שאני אשב עם הילדים והם יוכלו ארבעת המבוגרים לשבת לאכול לבד. אחר כך הצטרכתי להדיח את כל הכלים. בפעם הראשונה שמו לי את מנורת הנפט, כי חשמל לא היה, בצד השני של המטבח כך שלא ראיתי כלום. לקחתי את המנורה ושמתי אותה על יד הכיור. ואז היה חילול שבת. אבל לפחות למדו מזה, לשבוע הבא הייתה המנורה במקום. בשבת בבוקר הייתי צריכה לבוא לסדר את המיטות ולשטוף את הכלים מארוחת הבוקר ובמוצאי שבת זה כבר כמובן היה ברור כי זה היה שייך לשבוע הבא. ואור לקחת יהודי בתשלום בשבת אז כל פעם קיבלתי חתיכת עוגה ואמרו לי תודה רבה. אבל אילולא הייתי עושה את זה הייתי מפסידה את מקום העבודה אז לוקחים משהו אחר.

במוצאי שבת, אחרינו עלה זוג, הבחורה הייתה קצת דתיה. והיא אהבה הבדלה. אז תמיד אמרתי לה בואי לשמוע הבדלה. הלכנו יחד והיא עזרה לי להדיח את כל הכלים מארוחת ערב ומארוחת צהרים. שתי ארוחות שבת. רק בבוקר אני כבר עשיתי. ככה זה הלך בערך שישה שבועות או חודשיים עד שכבר לא הצטרכו אותי. אבל היה מאוד לא נעים.

ש: ..כביסה?

לא, זה לא. אחר כך, אחרי שכבר עזבתי אני כיבסתי, זה היה הרבה זמן המקצוע שלי, הכביסה. זה היה כבר קרוב לזמן שעברנו מזיכרון לנטעים. כי בזיכרון אנחנו התפלגנו: הדרום אפריקאים הלכו לחולדה ואנחנו ההולנדים החלטנו ללכת לנטעים.

ש: איך היה הקשר עם הדרום אפריקאים?

ת: לא כל כך. כלומר, לא חשוב.

ש: שמחתם להיפרד.

ת: כן, שמחנו להיפרד. לפני זה עוד קודם כל זאב קיבל דיזנטריה. חיים סלע ואני הבאנו אותו לבית חולים ממשלתי בחיפה. נשארתי שם שבוע ימים לבקר אצלו, לא לסעוד, לא נתנו לי להיכנס. היה לו

מזל שיצא לא עם עוד מחלה נוספת משם. וביום האחרון או ביומיים האחרונים שהיינו עוד בזיכרון התחילו לחלות בצהבת כי היה שם ביוב לא בסדר. את זה העברנו לנטעים.

המעבר לנטעים היה ב-28 בספטמבר 1937. הגענו לשם ובאמת יותר מחצי היו חולים בצהבת. אני עבדתי אבל היו לי מאוד כאבים בצד ימין. לא היה לי חום, אני המשכתי לעבוד. כיבסתי, שלחתי שתן לבדיקה, פתאום באו אלי – אסתר, תפסיקי לעבוד, יש לך צהבת. למזלי היה לי מקרה קל אז אני בכלל לא שכבתי ולא נחתי. במקום מכבסה עבדתי במתפרה.

בנטעים היו לנו שלושה בתיים, חדר אוכל, שאחר כך העברנו להנה. והקמנו לאט-לאט אוהלים שנוכל לגור בהם. בהתחלה גרנו בחדרים, זה הספיק לנו. עד שהתחילו לבוא ילדים, קודם הצטרכנו חדר אחד, אחר כך עוד חדרים להקציב לילדים, כי באו יותר אנשים, התחלנו להקים אוהלים.

ש: היו אתכם הווינאים כבר?

ת: הווינאים הגיעו בערך יחד עם תמר שלי לנטעים. הם הגיעו בחורף 1939.

ש: וגם פה אתם עובדים.

ת: אנחנו התחלנו מיד, הגענו בסתיו, מיד התחלנו לחפש מקומות עבודה בפרדסים. אז לזמן מה אני הייתי סדרנית עבודה והצטרכתי לשבץ את האנשים ולעשות חשבונות. בחורות הרוויחו 17 וחצי גרוש ליום עבודה והבחורים עשרים גרוש ליום עבודה. ובחורות עבדנו רובנו בקטיפ ובחורים עבדו בעבודות טוריה. המנהל עבודה שלנו שמאוד אהבנו אותו, אפרים, שאחר כך היה גם שכן שלנו הייתה לו שיטה – נתן לקטוף-לקטוף-לקטוף, להשאיר את הארגזים בין השורות, חצי שעה לפני גמר העבודה הוא לקח את כל הבחורים שעבדו שם קשה בטוריה במשך כל היום והוציא בשרשרת את הארגזים מהשורות, כדי להספיק יותר. עבדנו, אם לא היה טל ולא היה גשם עבדנו משמונה בבוקר עד 12, בתשע היה ארוחת בוקר, אחר כך עבדנו עד 12, חצי שעה ארוחת צהרים, ואז עד ארבע. אם היה טל, ובחדשי הגשם התחלנו בשמונה וחצי, לא הייתה הפסקה לארוחת בוקר ועבדנו גם כן עד ארבע. נפגשנו בפרדסים עם האנשים שעכשיו בדפנה והם גרו אז בנס ציונה. היו ככה: רופא היה במקום, בנטעים. יש צריף במושב, שם הייתה מרפאה. והיה רופא, הוא בא אלינו רכוב על חמור גדול מאוד. רופא שיניים היה לנו בנס ציונה אבל לרופא שיניים רק הלכנו ביום גשם, כשלא יכולנו לעבוד בפרדס, אז הלכנו לרופא שיניים, לרופאת שיניים. בעצם רופאת שיניים.

והיו הצגות תיאטרון.

הלכנו ברגל לראשון לציון לראות הצגה. הבימה וה"אוהל" באו להציג והלכנו הלך וחזור, ברגל, כדי לראות הצגה.

ש: מה קרה בערבים? הייתם נפגשים?

ת: ישבנו, היינו מעט מאוד אנשים, ישבנו בחוץ, על המדרגות. היינו בסך הכול ביחסים מאוד טובים עם המושב, קנינו את החלב שלנו אצל יואל, ואת הביצים. יותר מאוחר באו ההורים של מנחם וגרו שמה במושב. זה היה בזמן שהייתה מלחמה והיו שם הפגזות אז הם גרו שם.

ש: מי היה הגזבר?

ת: אני לא זוכרת מי היה הגזבר. אני חושבת יצחק שלח. יכול להיות, אני לא זוכרת. זאב היה נוטר. והוא זמן מה היה אחראי על תחנת הנוטרים. זה היה נחמד אז לפעמים הלכתי אליו ביום שישי בערב וישנתי אצלו שמה. באו אלינו, כשהתחילה המלחמה הייתה פחות עבודה. הפסיקו לקטוף ולשלוח. על ידינו היה מחנה צבאי והבחורים התחילו לעבוד שם בתוך המחנה, או בשביל המחנה. אנחנו הכנו לחמניות עם עגבניות, זה מכרו הבחורים בתוך המחנה. ביקשו שנשים הרבה מלח ופלפל כי מי שהיה לו את הזיכיון לאוכל ולשתייה ביקש שהם צריכים לשתות הרבה. אבל בערב, זה היו אוסטרילים, באו אלינו ואנחנו כל הבחורות התגייסנו לעשות להם צ'יפס ו-eggs במטבח, והם שילמו בשביל זה. והלכנו לחפש במושב, עזרנו לכבס, בתשלום, עזרנו לבחורות בכביסה. היה יחס נחמד עם הבחורות במושב. זה היה כמו שאנחנו עובדים כאן עם מישהו שבא מקרית שמונה. זה מהאזור, וזה היה יחס מאוד יפה עם המושבניקים. היה לנו גם חלק בגן ירק ליד הבית, אחר כך במקום יותר מרוחק, ועבדנו בגן הירק, גידלנו את כל הירקות שהצטרכנו. אחר כך התחלנו להקים לול. הרי הייתה ההבטחה

המפורסמת מההולנדים לתת 100 אפרוחים לתינוק הראשון שיוולד לקבוצת חוליות. ובאמת התינוקת הראשונה נולדה וזאת הייתה תמר! כתבו להולנד, הייתה כבר מלחמה והמכתב לקח הרבה זמן. שבועיים אחרי תמר נולד גדעון. כששלחו את ההודעה על היוולדו להוריו של יצחק במברק אז נודע להם על הולדת גדעון לפני לידתה של תמר. אז הכריזו שם, חוץ מזה הוא משך יותר תורמים, אז הודיעו הנה נולד נכד ראשון בקבוצת הולנדים וצריך לתרום לקנייה של מאה אפרוחים. אז כשהודיעו לנו את זה תמר בכתה כל אחר הצהרים שלקחו לה את זכות הבכורה. אז רות שלח, טובה כמו שהיא אמרה, באמת? את נורא נפגעת מזה? אמרתי שרק יהיו בריאים.

בנטעים בימים הראשונים קרה עוד משהו מעניין מאוד. ודאי כולכם שמעתים הרבה על סליקים. בזמן הזה היה נוהג בהגנה שיחד עם המקום והנשק הבלתי לגאלי גם לתושבים החדשים. אבל הקבוצה שהייתה לפנינו במחנה הזה רצתה לבוא לקחת את הנשק שלהם. והם באו בלילה אחד לקחת את הנשק. הודיעו לזאב שהוא היה אחראי לביטחון. הוא קרא לאפרים נותן העבודה שלנו וגם האחראי. והוא בא, והם עוד עומדים להתווכח על זה אם זה בסדר או לא, עומדים לקחת או לא אפרים התיישב בגופו על הסליק ואמר – עכשיו תבואו לקחת את הנשק. אז היות שהם לא יכלו באופן פיזי להזיז אותן משמה אז הנשק נשאר אצלנו. זה רק מראה את רוח התקופה.

הייתה לנו גם פעם התקפה. על המשק שלנו בנטעים, זה היה בחורף, בערך בסביבת כריסטמס ופתאום התחילו לירות. זה היה ככה, במטבח הייתה לנו תורנות ומי שהיה מוכן יצא החוצה וקרא לתורנים. אני בדיוק עבדתי במטבח וקראתי לתורנים, שאולה הייתה תורנית ואז התחילו לירות. מה עושים? הצריף היה מעץ. אני קודם כיביתי את תנור הנפט של הבישול. אני לא כיביתי את האור כי לא היה חלון. אז חשבתי, שיירו על הצריף אבל שלא יגעו בי. שכבתי על הרצפה וזחלתי לחדר האוכל שהיה רחוק מהקיר שמשמה באו הכדורים. אז פתאום נכנס צבי היידבן, כיבה את האור ולקח אותי החוצה. רצנו לבית הקרוב ושם ישבו בחוץ והסתתרו אחרי מדרגות האבן. סה"כ לא קרה שום דבר, הייתה הרפתקה וזהו. ובאותו הערב בישלתי נקניקיות עם כרוב חמוץ. היה לנו גם פעם לילה אחד מעניין שבתוך, היו לנו שם עמדות, העמדות היו מקרשים של עץ וביניהם היה חצץ. ובתוך כל עמדה היו כמובן גם שני רימונים בלתי לגאליים. לילה אחד העירו את זאב ואמרו – יש חיילים בריטיים במחנה. זאב מיד יצא. הם שמעו שרוצים להתקיף את המושב והם באו לעזרה. אז פתאום יוסף סלייפר שהיה אז בשמירה נכנס לי לחדר ואומר איפה המיטה של זאב? אמרתי בוא, תן הנה, אז הוא נתן לי את שני הרימונים הבלתי לגאליים ושמתי אותם תחת הכרית שלי, וכל הלילה ישנתי על שני הרימונים שלא ימצאו אותם. לא הייתה התקפה, זה היה באמת בכריסטמס, האנגלים שכבו שם וחיכו ואמרו בלאדי כריסטמס.

בנטעים התחלנו בתכנית לעלות לקרקע שלנו ושנה היה משא ומתן. ההורים של ההולנדים תרמו כסף לקרן הקיימת בתנאי שאנחנו יכולים להקדים את התור שלנו ולעלות יותר מהר לחולה. רצו להעלות אותנו לכל מיני מקומות, בין היתר גם לחניתה תחתית וכל מיני. אבל אנחנו התעקשנו לחולה. אני לא בעניינים כל כך עם כל המשא ומתן. כפי שידוע הראשונים עלו על הקרקע בדצמבר 1940. ואנחנו האימהות, המחנה התרוקן יותר ויותר. הבחור היחיד שנשאר נאמן לנו היה חיים סלע. בחורים באו לבקר אבל הוא היה קבע שמה. ואנחנו הבחורות עם הילדים שלאט-לאט נולדו נשארנו במחנה עד מאי 1942 עד שבנו את הבתים הראשונים ובאנו כולנו להנה.